

Tko se boji islamskog feminizma – (post) jugoslavenski diskurs

Spahić-Šiljak, Zilka (ur.), *Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta. Postsocijalistički konteksti u Bosni i Hercegovini i na Kosovu,*

**Izdavač Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije,
Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo 2012., 270 str.**

Ujedinjeni univerzalnim principima islamskog vjerovanja muslimani se međusobno razlikuju njihovom kulturnom primjenom, zbog čega je jedinstvena islamska zajednica kao riznica raznolikih utjelovljenja i manifestacija muslimanskog identiteta razvodnjena na brojne difuzne i heterogene etničke, političke i kulturne zajednice. Uslijed medijskog eksponiranja militantne islamističke scene sve je teže odoljeti iskušenju gledanja na muslimane isključivo kroz prizmu percepcije islama kao jedne doktrinarno i sociokulturno statične, retrogradne, antizapadne, antidemokratske, netolerantne i nasilne „religije mača“, za koju većina zapadnih analitičara drži da se ne može interpretirati na suvremen način shodno zahtjevima vremena i potrebama vjernika kao izvor emancipacije muslimana, a tim prije muslimanki, čiji položaj u društvu predstavlja jedno od konstantno aktualnih pitanja islamske misli, te u posljednje vrijeme najsloženiji i najkontroverzniji aspekt civilizacijske polemike koja se vodi između Zapada i islamskog svijeta.

Nastala kao rezultat dvogodišnjeg istraživačkog projekta pod nazivom „Feminizam u postsocijalističkim muslimanskim kontekstima u BiH i na Kosovu“ provedenog od strane Centra za interdisciplinarnu postdiplomske studije (CIPS) Univerziteta u Sarajevu, knjiga *Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta. Postsocijalistički kontekst u BiH i na Kosovu*, izdana pod uredništvom voditeljice projekta ispred CIPS-a Zilke Spahić-Šiljak, koja je ujedno autorica većine u njoj prezentiranih tekstova,

predstavlja pionirski znanstveno-istraživački i izdavački poduhvat koji čitatelju pruža mogućnost neposrednog uvida u način i uvjete u kojima muslimanke iz Bosne i Hercegovine i s Kosova definiraju i pomiruju svoje identitete, političke stavove i angažman u javnoj sferi života (str. 23), iz koje su žene u islamskom svijetu mahom izopćene i potisnute na marginu društvenih događanja. Usprkos duboko uvriježenom stereotipnom mišljenju da podređenost muslimanki proistječe iz islama, uzrok njihove fizičke, mentalne i emocionalne potlačenosti ne počiva u njegovim izvorima Kur'anu i Sunni, već u patrijarhalno-tribalnoj naravi arapsko-islamskog društva, u okviru kojega su muškarci za sebe prisvojili isključivo pravo njihove interpretacije te definiranja ontološkog, teološkog, sociološkog i eshatološkog statusa žena koje su postale žrtve rigidne mizoginijske ideologije. Što su muslimanke javno vidljivije, to intenzivnije dolaze u sukob s muslimanskim fundamentalistima koji im propisuju supružništvo i majčinstvo kao primarne rodne dužnosti, držeći emancipaciju žena za simbol pozapadnjačenja, a ne modernizacije, jer emancipirane žene prema sudu konzervativne uleme prelaze nevidljivu granicu koja se u tradicionalnim društvima povlači između privatne sfere života kojoj pripadaju žene i javne sfere rezervirane za muškarce, čemu u prilog govori također završna analiza predstavljena u ovoj studiji.

Podijeljena zarad boljeg razumijevanja rezultata terenskog istraživanja na teorijski i empirijski dio, prezentirana knjiga obima 270 stranica sadrži pet poglavlja upotpunjenih predgovorom, uvodom, zaključkom, prilogom s opisom istraživačkog uzorka i rabljenih metoda odabira ispitanica, glosarom i indeksom pojmova. Analizirajući (post)socijalističke realije bosanskohercegovačkog i kosovskog društva u kontekstu objektivnijeg i potpunijeg razumijevanja ženskih, feminističkih i religijskih identiteta, primjenom metodologija prilagođenih poststrukturalističkoj disciplini dekonstruiranja monolitnih kategorija i naracija univerzalizma te otkrivanja paradoksalnog djelovanja struktura moći kroz suprotstavljajuću dinamiku religije i modernosti u nastojanju prevladavanja opozicija sekularno/sakralno, moderno/tradicionalno, javno/privatno i socijalističko/etnonacionalno, autori studije ukazuju na činjenicu da proces tranzicije između dvaju različitih socijalnih, ekonomskih i političkih sustava koja su iskusila ova društva nadalje generira plodno tlo za retradicionalizaciju rodni uloga, stvarajući i održavajući patrijarhalnu etno-religijsku politiku identiteta uz

izvjesne pomake u njegovu konstruiranju od utvrđenog i statičnog prema fluidnom i dinamičnom (str. 22).

Knjigu otvara Predgovor autorstva povjesničarke Margot Badran, koja već dugi niz godina piše o feminizmu u muslimanskim društvima diljem islamskog svijeta. Uspoređujući idejno-pojavne manifestacije feminističkih pokreta u tradicionalnim arapsko-muslimanskim zemljama sa stanjem u postjugoslavenskim državama „perifernog islama“, Badran ustvrđuje sličnosti koje se ogledaju u zajedničkom cilju poboljšanja položaja žena u islamskom društvu borbom protiv patrijarhata i spolne neravnopravnosti te razlike koje proistječu iz povijesno-politički uvjetovanoga diferentnog poimanja feminizma u postkolonijalnom muslimanskom kontekstu Bliskoga istoka, demoniziranom i diskreditiranom kao vid zapadne kulturalne invazije i strani neprijatelj koji djeluje iznutra te postsocijalističkim društvima Bosne i Hercegovine i Kosova gdje se feminizam drži za prijetnju vesternizacije i vestoksikacije islamskog društva pod plaštom modernizacije, pri čemu oba viđenja feminizma za svoje polazište imaju dihotomiju odnosa između Istoka i Zapada (str. 14). Ocijenivši knjigu kao maestralnu studiju koja pruža sveobuhvatnu analizu rodnih ideja i praksi te feminizama koji im se suprotstavljaju unutar islamskih i sekularnih konteksta preplićući historijsko, filozofsko i političko (str. 13), Badran konstatira pojavu „maskiranja feminizma“, odnosno svrhovitog izbjegavanja javnog deklariranja feminističkog identiteta nove generacije de facto feministica iz straha da bi javno potvrđivanje feminizma moglo privući neželjenu kritiku i marginalizaciju (str. 15), budući da zamjenom patrijarhalne konstrukcije islama njegovim egalitarnim razumijevanjem dovodi u pitanje intruziju patrijarhata u islamu i pretenzije da sam predstavlja islam maskiran kao religijski nauk u vidu božanske zapovijedi (str. 16–17).

Urednica knjige Zilke Spahić-Šiljak započinje svoj Uvod od konstatacije da značajan dio literature o statusu žena u muslimanskom društvu nastaje kao odgovor na pitanje što znači biti žena u različitim sociopolitičkim i kulturnim kontekstima te na koji se način međusobno prepliću spol, politika, religija i ini aspekti ženskih identiteta u islamskom svijetu, ustvrđujući da su za razliku od muslimanskih zemalja Bliskog Istoka te imigrantskih islamskih zajednica, istraživanja posvećena muslimankama na Balkanu izrazito rijetka, uz opasku da prezentirana publikacija predstavlja prvu komparativnu analizu žena u postsocijalističkim muslimanskim

kontekstima Bosne i Hercegovine i Kosova te pokušaj da se primjenom metode intersekcije rasvijetli presjek ženskog, feminističkog i religijskog identiteta u tim zemljama (str. 21–22). U nastavku teksta uvodničarka i urednica studije daje kratak uvid u metodologiju istraživanja utemeljenog na fokus grupama i životnim naracijama ispitanica, na osnovu kojeg se nastojalo ukazati na sličnosti i razlike opserviranih društvenih, ekonomskih i političkih procesa u tim zemljama te njihov utjecaj na konstruiranje identiteta žena.

Prvo poglavlje knjige naslovljeno kao „Žene i politika“, autorstva Zilke Spahić-Šiljak i Lamije Kosović, donosi čitatelju kratak povijesni pregled razvoja ženskih ljudskih prava te feminističkih promišljanja i djelovanja tijekom triju povijesnih valova feminizma, razotkrivajući pritom štetne posljedice koje patrijarhat ima na poziciju žena u obitelji i društvu. Autorice ustvrđuju da zbog procesa retradicionalizacije povezanog s reanimiranjem drevne tradicije zapadne intelektualne misli koja žene smatra inferiornim muškarcima, što vuče korijene od Aristotela koji je ženu definirao kao nepotpunu formu ljudskog bića i krnjeg muškarca, usprkos činjenici da se učešće žena u politici vidno povećalo u protekla dva stoljeća, rodna neravnopravnost na muslimanskoj javno-političkoj sceni i dalje predstavlja ozbiljan problem, žene su nadalje isključene iz javnoga života i s pozicija moći, a njihovo neučešće u političkoj sferi sugerira da je negdašnja otvorena diskriminacija danas jedino preinačena u latentnu (str. 35–36). Zatvarajući poglavlje, autorice zaključuju da su tijekom povijesti raznolike filozofske i religijske teorije o prirodi žene rabljene kao sredstvo za kreiranje legitimnih ideologija poput patrijarhata, putem kojih je inferiorni položaj žena potvrđivan i perpetuiran utvrđivanjem ideja o objektivnosti i neovisnosti, umu te razumu kao muškim, a subjektivnosti i ovisnosti, osjećajima i prirodi kao ženskim odlikama, što je žene pozicioniralo kao zaštitnice osobnog, a muškarce kao branitelje države i javnog, uključujući njihove „racionalne“ društvene uloge i dominaciju u prirodnim znanostima, religiji, filozofiji i politici (str. 49–50).

U narednom poglavlju publikacije pod naslovom „Feminizmi i islam“ autorica Zilka Spahić-Šiljak predstavlja glavne tokove feminističke misli koje dijeli na one s primarno sekularnim i religijskim usmjerenjem, uz konstataciju da iako spomenuti pravci nisu uvijek međusobno konvergentni, budući da društveno-politički i kulturni konteksti u muslimanskim

zemljama diktiraju razinu i vid suradnje između sekularno i religijski usmjerenih feminizama, oni najčešće teže sličnim ciljevima vezanim za rodnu ravnopravnost. To poglavlje čitatelju nudi također definicije i klasifikacije feminizama nazočnih u islamskom društvu, analizirajući najznačajnija pitanja za emancipaciju muslimanki, poput njihova učešća u javno-političkom životu, nošenja hidžaba, obrazovanja, itd., predstavljajući feminističke aktivistice iz Egipta, Irana i Turske, zemalja koje su kulturološki i politički bile najtješnje povezane s Bosnom i Hercegovinom i Kosovom, kao tri prominentne paradigme za feminizam i emancipaciju žena u islamskom svijetu (str. 55). Ustvrdivši da feminizam ne predstavlja isključivo zapadni niti neki monolitni, nepromjenjivi koncept, već da pripada svim društvima u kojima se žene bore protiv podređenosti i potlačenosti, odnoseći se pritom na sve pokrete i kampanje za rodnu senzitivizaciju spolova i eliminiranje rodno uvjetovanih diskriminatornih praksi i obiteljskog nasilja nad ženama, autorica konstatira da postoje brojne inačice feminizama uvjetovanih vremenom, mjestom, kulturom i jezikom u okviru kojih aktivno djeluju, a zajedničko im je to da uključuju kritičku svijest o strukturnoj marginalizaciji žena i aktivnosti usmjerene ka transformaciji odnosa moći s ciljem konstituiranja društva koje u skladu s principima rodne ravnopravnosti, ljudske jednakosti i oslobađanja od opresivnih struktura, uvažava ljudskost svih ljudi (str. 56). Identificirajući četiri vrste feminizama: ateistički, sekularni, muslimanski i islamski, koji se primarno razlikuju u svojim pristupima religiji i načinu na koji promoviraju ili obeshrabuju poimanje prava žena (str. 57), pri čemu je ateistički feminizam utemeljen na uvjerenju da religija uskraćuje ženama njihova prava te da se ukoliko žele postići boljitak moraju osloboditi svih utjecaja koje ona ima na njihove živote, sekularni feminizam zauzima neutralno stajalište u odnosu na religiju i počiva na ideji da odnos između islama i feminizma zavisi od načina na koji se islamu pristupa u društvu, muslimanski feminizam predstavlja pokret čije se aktivistice zalažu za reinterpretaciju islamskog nauka ponovnim iščitavanjem Kur'ana i Sunne obnovljenim pristupom neopterećenim patrijarhalno-tribalnim učenjima i tumačenjima koja legitimiziraju rodnu nejednakost, dok se islamski feminizam poglavito susreće među nacionalnim i islamističkim pokretima u okviru kojih muslimanke istupaju sa zahtjevom emancipacije unutar religijske paradigme nudeći drukčiji način razumijevanja islama u okviru prevladavajućeg ideološkog konteksta

u društvu (str. 57–59), Zilka Spahić-Šiljak konstatira da su dosadašnje rasprave o prijemčivosti feminizma u islamu često bile ideološki obojene i zarobljene u jalovim debatama o islamskom svijetu i Zapadu u kontekstu (post)kolonijalizma, sekularizacije, modernosti, globalizacije, vesternizacije te vojnopolitičke, ekonomske i kulturne hegemonije zapadne kršćanske civilizacije (str. 56), zaključujući da ne postoji jedna jedinstvena definicija niti klasifikacija feminizma u islamu, ali se različiti vidovi aktivnosti usmjerenih na emancipaciju muslimanki mogu uvjetno identificirati kao islamski, muslimanski i/ili sekularni feminizam (str. 77).

Razrađujući temeljnu postavku u knjizi da se feminističke ideje ne razvijaju odvojeno od sociopolitičkih procesa, već su tijesno povezane s drugim čimbenicima koji usmjeravaju procese sekularizacije i desekularizacije muslimanskih društava, grupa autora trećeg poglavlja knjige, naslovljenoga kao „Konteksti BiH i Kosova”, donosi prikaz svojedobnih ekonomskih i sociopolitičkih uvjeta u Bosni i Hercegovini i na Kosovu u socijalističkom razdoblju i nakon demokratske tranzicije, posvetivši posebnu pozornost odnosu vlada tih zemalja prema islamu i feminizmu. U prvom dijelu poglavlja Gorana Mlinarević bavi se sociopolitičkom situacijom u jugoslavenskoj federaciji i događajima koji su uslijedili poslije kolapsa režima i disolucije zemlje nakon koje su Bosna i Hercegovina i Kosovo postali suverenim državama, ustvrđujući mnogobrojne zajedničke karakteristike usprkos zasebnim putovima do njihova međunarodnog priznanja (str. 86). U drugom dijelu poglavlja Jasmina Čaušević, Ardiana Gashi i Dženita Hrelja-Hasečić bave se emancipacijom žena i njihovim uključivanjem u javno-političku sferu kao sastavnom dijelu strategije socioekonomskih promjena u razdoblju socijalizma, tijekom kojega se od žena očekivalo da se uključe u društvenopolitički aktivizam slijedeći smjernice dominantne socijalističke ideologije o prioritetu javnih pitanja nad privatnim i tradicionalnim, te nisu dovodile u pitanje mušku dominaciju niti pokušavale poboljšati svoj položaj, dok se feminizam smatrao reakcionarskom ideologijom uvezenom sa Zapada, ali se krajem 70-ih godina 20. stoljeća, usporedo s pojavom političkog pluralizma i povratkom nacionalizma u Jugoslaviji, javljaju i inicijative u vidu ženskih lobija i nezavisnih nevladinih asocijacija, od kojih su neke imale feminističke platforme (str. 100). U procesu izgradnje postkomunističkih država najutjecajniji koncept predstavljala je patrijarhalna ideologija nacionalne države s prevladavajućim prisustvom

tradicionalnih vrijednosti, što je utjecalo na retradicionalizaciju ženskih identiteta i društvenih uloga, prisilivši žene da se ponovno bore za prava koja su već bile stekle. Nakon rata religijski autoriteti ponovno su se uključili u strukture moći i zajedno s vladajućim etnonacionalnim silama nanovo (re)definirali obitelj u Bosni i Hercegovini kao zajednicu muškarca i žene sa zadaćom podizanja potomstva te iskazivanja specifične tradicije, kulture, običaja i vrijednosti uz jasnu rodnu podjelu dužnosti i uloga, dok je u slučaju Kosova tradicionalna percepcija o ženama u društvu kojim dominiraju muškarci doprinijela također porastu razine nasilja u obitelji, uz veoma nizak broj prijavljenih slučajeva (str. 100–101). U završnom dijelu trećeg poglavlja Sead Fetahagić daje prikaz islama u (post)socijalizmu, ukazujući na sličnosti i razlike u Bosni i Hercegovini i na Kosovu koje su proistjecale iz njihova povijesnog iskustva. Dok je cjelinu duhovnog i kulturnog života Bosne i Hercegovine kroz njezinu povijest određivala religija kao dominantni integrirajući kulturni čimbenik te glavna distinktivna komponenta nacionalnog identiteta, islam je na Kosovu imao drukčiji politički i društveni utjecaj, jer se širio uz veću prisilu i kasnije no u Bosni i Hercegovini te je većina ruralnog albanskog stanovništva prihvatila islam površno zadržavajući predislamske autohtone običaje zbog čega su politički pokreti koji su za cilj imali autonomiju kosovskih Albanaca imali malo vjerskih, a više etno-lingvističkih i nacionalističkih elemenata (str. 115).

Četvrto poglavlje autorstva Zilke Spahić-Šiljak i Lamije Kosović naslovljeno kao „Šta znači biti žena“ predstavlja analizu rezultata održanih fokus grupa, putem kojih su sudionice istraživačkog projekta „Feminizam u postsocijalističkim muslimanskim kontekstima u Bosni i Hercegovini i Kosovu“ nastojale dokučiti kako se pojam „žena“ definira u postsocijalističkim muslimanskim društvima, odnosno otkriti način percipiranja feminizma i feminističkog identiteta u tim zemljama te prihvaćaju li žene taj identitet do te mjere da se javno izjašnjavaju kao feministice i u kojoj mjeri feminizam utječe na njihova politička stajališta (str. 125). Analizirajući premišljanja ispitanica o muslimanskom identitetu te kompatibilnosti islama i feminizma, autorice ustvrđuju da se, iako ih se većina izjašnjavala kao vjernice, njihovo poimanje religije i intenzitet prakticanja vjerskih obreda, zbog čimbenika koji uključuju obiteljsku tradiciju, društvene norme i osobno zanimanje za religiju, osjetno razlikuju. Muslimanke u Bosni i Hercegovini i na Kosovu pretežno su sekularizirane vjernice koje religiju

drže privatnom stvari, a njezine vidljivije javne simbole poput nošenja hidžaba smatraju uplitanjem u sekularnu sferu (str. 126). Navodeći da društveno okruženje i kultura imaju značajan utjecaj na formiranje rodnog identiteta i politike (str. 135), većina ispitivanih sugovornica naglašava postojanje rodno dihotomizirane uloge žena i muškaraca u društvu (str. 127), pri čemu se žene kao „stup kuće”, „edukatorice obitelji” i „čuvarice emotivnoga” povezuju s roditeljskom ulogom i dužnostima koje im u okviru patrijarhalnog društva često onemogućavaju sudjelovati u javnom i političkom životu (str. 127–128). Rezultati fokus grupa iz obje zemlje ukazuju na različite putove i višestruka pozicioniranja žena, pri čemu interakcija i intersekcija između religije, etniciteta i roda predstavljaju ključni dio slagalice identiteta koja utječe na njihove različite uloge u tim društvima (str. 146). Autorice navode da većina anketiranih žena priznaje svoj muslimanski identitet, ali se njegovo razumijevanje razlikuje u ovisnosti od razine prakticiranja religijskih obreda i iskazane vjere u Boga, što ukazuje na činjenicu da se definiranje onog što predstavlja vjerski identitet razlikuje od žene do žene, te se uočava razlika između onih koje muslimanski identitet razumiju u kulturalnom, etničkom i/ili vjerskom kontekstu. Većina ispitanica koje su sebe opisale kao osobe koje ne prakticiraju vjerske obrede bez obzira na to osjećaju se dijelom islama, gledajući na sebe kao na osobe koje nastavljaju tradiciju njegovanja praksi u okviru islama i kulturalnih različitosti unutar svoje nacije, pri čemu se glavni prijepor među praktikanticama i nepraktikanticama toči oko pitanja javnoga iskazivanja religije, odnosno nošenja hidžaba, vjeronauka u državnim školama, javnih molitvi poput džume petkom itd. (str. 149). Ukoliko je pak riječ o ženskom aktivizmu, muslimanke u Bosni i Hercegovini i na Kosovu boje se da ih se prepozna kao feministice i radije se predstavljaju kao „promicateljice ženskih prava”, nastojeći tom strategijom izbjeći rizik da budu izopćene iz društva kao nepodobne, jer je retradicionalizacija rodnih uloga, započeta u periodu demokratske tranzicije i ojačana etnonacionalnom političkom retorikom tijekom rata, uslijed etiketiranja feministica kao indoktriniranih „mrziteljica muškaraca” stvorila ozračje u kojem identifikacija žene kao feministice povlači isključenost i marginalizaciju u patrijarhalnoj svakodnevici (str. 140).

U završnom petom poglavlju knjige „Postajanje feministicom”, Zilka Spahić-Šiljak analizira životne naracije muslimanki iz Bosne i Hercegovine

i s Kosova koje su sudionice fokus grupa preporučile kao istaknute javne ličnosti, aktivistice i promicateljice ženskih ljudskih prava. Govoreći o tome kako su postale feministice, intervjuirane žene prepoznaju svoj muslimanski religijski identitet, iako većina njih deklarira prakticiranje vjerskih obreda jedino sporadično i parcijalno te se prije mogu klasificirati kao sekularizirane vjernice koje religiju vide kao privatnu stvar (str. 171–172). Umjesto detaljne analize svake od 12 životnih naracija, autorica se odlučila markirati ključne zajedničke teme prisutne u svim intervjuima, a to su u slučaju ove studije obitelj, obrazovanje i muslimanski identitet te ženski aktivizam (str. 172). Većina ispitanica u svojim životnim pričama povezuje ženski identitet s obiteljskim životom i dužnostima koje iz njega proistječu, pridajući pri tome veći značaj primarnim obiteljima iz kojih potječu i u kojima su odgajane, nego sekundarnima koje su same izgradile i u kojima danas žive, što je posebice karakteristično za muslimanke s Kosova, dok u Bosni i Hercegovini, obrazlažući način na koji su postale feministice, žene više pozornosti pridaju profesionalnoj orijentaciji, poslu koji obavljaju i aktivizmu (str. 173). Kada je pak riječ o religijskom identitetu u muslimanskom kontekstu, autorica konstatira da on zauzima značajan udio u naracijama ispitanica, jednako tako kao i svako drugo pripadanje, s tom razlikom što islam za musliman(k)e predstavlja presudan referentni okvir percepcije svijeta i primaran izvor identiteta, značenja, legitimiteta, stabilnosti, prosperiteta, moći i nade sažetih u paroli „islam je rješenje”, naznačivši da se proces postajanja musliman(k)om odvija kroz obiteljsku socijalizaciju putem odgoja u religioznom ili nereligioznom okruženju, i/ li pak individualno putem educiranja i obrazovanja (str. 186). Otkrivajući načine na koje preispituju društvene norme koje reguliraju rodne odnose u kontekstu patrijarhalnog sustava vrijednosti, težeći postati i opstati feministicama, ispitanice naglašavaju značaj vjerskog interpretativnog naslijeđa u definiranju prirodnih uloga žena, što je posebice izraženo u praktikantica koje pri objašnjavanju komplementarne rodne politike referiraju na tumačenje Kur’ana u kojem se zagovara politika rodne ravnopravnosti (str. 185). Referirajući dalje o ženskom aktivizmu, Zilka Spahić-Šiljak prepoznaje pravce feminističke teorije koji se uvjetno mogu poistovjetiti sa „feminizmom brige”, „feminizmom razlike” i „liberalnim feminizmom”, uočavajući da se ta feministička nit povremeno gubi pod pritiskom donošenja pragmatičnih odluka iz razloga bojazni žena pred

gubljenjem pozicija u društvu, ustvrđujući stanovite nedosljednosti koje se pojavljuju u ispitanica, koje s jedne strane jasno izražavaju posvećenost unaprjeđenju statusa žena, a s druge strane prihvaćaju tradicionalne norme koje ih drže podčinjenima i zadržavaju u privatnoj sferi (str. 203).

Rekapitulirajući najvažnije opservacije autora ove iznimno dragocjene studije, u svom završnom razmatranju iznesenom u Zaključku knjige Zilka Spahić-Šiljak još se jednom kratko osvrće na posljedice koje je iza sebe ostavila ekonomska i politička tranzicija s kraja 20. stoljeća na Balkanu, a posebice u Bosni i Hercegovini i na Kosovu u kojima je bila popraćena ustoličenjem etnonacionalnih i etnoreligijskih politika koje su potrle mnoge u socijalističkom sustavu postignute pozitivne pomake glede rodne ravnopravnosti, reafirmiravši tradicionalne rodne uloge koje su umanjile ulogu žena u javnom i političkom životu potiskujući ih u drugi plan na marginu društvenih zbivanja, pri čemu je retradicionalizacija rodni uloga dodatno ojačana vjerskim revivalizmom koji je u sprezi s etnonacionalnim ideologijama pozicionirao žene primarno u okvire obiteljskog života uskraćujući im u ime „viših ciljeva” temeljna prava i slobode (str. 245). Uz sve to muslimanske se feministice u sredinama u kojima ključne pozicije u strukturama moći zauzimaju čuvari patrijarhalnog etnoreligijskog tradicionalizma suočavaju s dvostrukom društvenom stigmom „sociopolitički nepodobnih“, jer zbog svojih svjetonazora koji proistječu iz paralelne feminističke i islamske dimenzije svojih identiteta nisu prihvaćene ni u religijskom ni u sekularnom okruženju (str. 253).

U svijetu se sve više pozornosti posvećuje položaju žena u islamskom društvu, čije se aktivistice u nastojanjima formuliranja (auto)definicije identiteta muslimanki u suvremenom globaliziranom svijetu s jedne strane suočavaju s konzervativizmom islamskog tradicionalizma, a s druge strane s liberalizmom zapadnog sekularizma. Protekcija patrijarhalne obitelji i simboličkog kapitala koji muslimanke čuvaju u vidu ženske čednosti duboko su ukorijenjeni u islamskoj tradiciji, zbog čega se pitanje njihove uloge u društvu konstantno nalazi u središtu islamističkog diskursa. Usprkos vidnom napretku u emancipaciji muslimanki, ostvarenom u posljednjih nekoliko desetljeća u svim područjima života, ostalo je još mnogo sredina u kojim se žene nalaze u podređenom položaju u odnosu na muškarce. Model rodne socijalizacije, po kojem se od žene od djetinjstva očekuje da bude skromna, poslušna, požrtvovana i trpeljiva, prihvaća se kao prirodno

stanje stvari u društvenim odnosima, za čim slijedi učenje „ženskih uloga” putem identifikacije s intimom obiteljskog života, pri čemu njihova odsutnost iz javnog života čini da postaju „društveno nevidljive”. S druge pak strane, simpatije boraca za ljudska prava te podrška koju muslimanke dobivaju sa Zapada u nastojanjima poboljšanja situacije u kojoj se nalaze, nerijetko traju jedino tako dugo dok ih se drži disidentkinjama svijeta islama, a prestaju onog momenta kada stanu u zaštitu svog islamskog identiteta te se u ime obrane ženskih ljudskih prava i očuvanja sekularnih vrijednosti zapadnog društva na dnevnome redu zasjedanja europskih parlamenata našlo također pitanje nošenja hidžaba u javnoj sferi, čime je jedan odjevni predmet postao najkontroverznijim vjerskim simbolom današnjice koji na Zapadu predstavlja nedvojbeni dokaz podčinjenosti i drugorazrednosti žena kao bezglasnih članica muslimanske zajednice, a u islamskom svijetu oznaku emancipacije, dostojanstva, čednosti i moralne uzoritosti muslimanki. Prezentirana publikacija predstavlja u tom kontekstu vrlo dragocjeno štivo koje, dajući prikaz višestrukog pozicioniranja identiteta muslimanki u Bosni i Hercegovini te Kosovu kao najmlađim europskim državama, osim svoje regionalne vrijednosti neupitno posjeduje i globalni značaj kao prinesak razmjerni različitih iskustava o načinima na koje se postiže rodna transformacija unutar egalitarnog modela religije u kulturno različitim društvima te kako ponovno promišljeni islam doprinosi tom procesu, služeći istodobno uspostavi konstruktivnog dijaloga između Zapada i islamskog svijeta te boljem razumijevanju Okcidenta i Orijenta, jednako tako na sociokulturnoj kao i na ideopolitičkoj razini.

Marinko Zekić